

ЗАСТОСУВАННЯ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЇ ВЧИТЕЛЯ ІСТОРІЇ

А Визначені основні принципи роботи з художньою літературою на уроках історії в контексті підвищення професійного рівня вчителя. Виокремлені психологічні особливості підготовчої роботи з класом у навчально-виховній діяльності в процесі викладання історії. Обґрунтована важливість використання фрагментів художньої літератури для розвитку критичного мислення в учнів.

Ключові слова: критичне мислення; художня література; вікова психологія

Актуальність. Художня література завжди була дійним допоміжним засобом при викладанні історії. Вчитель історії з високою кваліфікацією є носієм знань не лише зі свого власного професійного напрямку, але й має в своєму арсеналі знання з різних дотичних дисциплін, у тому числі, пов'язаних із оперуванням художнім словом. Вчитель історії за для росту на своєму поприщі повинен розвивати вміння користуватися художнім текстом в освітньому та виховному процесі.

Аналіз попередніх джерел і публікацій. Напряму особливостей використання художньої літератури на уроках історії в різний час присвячували свої роботи такі дослідники: Ю. Бондаренко, О. Вагін, П. Горохівський, М. Єграшкіна, В. Могорита, П. Паршаченко, О. Полатайко, Л. Предтеченська, О. Сенявська, А. Ситченко, Г. Цвікальська, І. Чернух та ін.

Проблемами впливу художніх образів, у тому числі й засобами художньої літератури, на активізацію пізнавальної діяльності та процесу мислення школярів на уроках історії в тому числі і через призму вікової психології, зокрема, цікавилися С. Гоголева, А. Градовський, Ю. Дудка, Р. Крилова, О. Степаніщев, В. Сусоров, Н. Тализіна, Г. Токмань та ін.

Вчитель, який зацікавлений професійно зростати, повинен слугувати принципам людиноцентризму, гуманізму, орієнтації на розвиток особистості, творчості, плюралізму, свободи вибору, толерантності та співробітництва.

Виходячи з цього, при своїй навчальній діяльності, вчителю історії приходять на допомогу теоретичні надбання з психології як загальної, так і вікової, з джерелознавства, літературознавства та основ ораторського мистецтва, вмінь декламації.

Визначившись із тим, що проблема використання вчителем історії фрагментів художньої літератури в освітньому процесі отримала своє відображення у наукових доробках багатьох дослідників, та все ж, на думку автора, питання залучення літературної спадщини в роботу педагога-історика через призму вікових особливостей психології, а саме, при формуванні основ критичного мислення, мають отримати ширше розкриття.

Метою статті є пошук оптимальних шляхів використання зразків художньої літератури вчителем на уроках історії.

Виходячи від поставленої мети роботи, автор вважає за необхідне виділити такі завдання:

- визначити перед учителем розуміння того, що всі учні, як суб'єкти освітнього процесу, є індивідуально особливими;

- виділити базисні умови роботи з класом на уроці історії з точки зору принципів вікової психології;

- сформулювати основні принципи роботи з художньою літературою на уроках історії, що є однією з підвалин розвитку критичного мислення у дітей;

- виокремити загальні критерії відбору фрагментів художньої літератури в залежності від структури уроку, її мети та вікових особливостей учнів;

- доказати дієвість використання зразків художньої літератури в порівнянні з фото- та відеоджерелами.

Викладення основного матеріалу. У сучасній педагогічній теорії середньої школи велика увага акцентується на формуванні особистісних якостей учня в процесі навчання. Учень повинен «знати», «вміти», «могти».

Як зазначає Г. Москалик [9, с. 152], накопичення інтелектуального потенціалу суспільства, і кожного його члена зокрема, є головним завданням освіти. Школа сьогодні прагне привити своєму майбутньому випускникові спектр особистісних якостей високорозвиненої людини, наділеної основними навичками, що відповідають викликам сучасної цивілізації. Академічний словник української мови під «особистістю» розуміє конкретну людину зі своїм світоглядним і культурним багажем, з її особливостями характеру та поведінки.

Особистість є характеристикою людини, що проявляється в усіх видах її діяльності. О. Леонтьєв говорив, що особистість характеризує людину тільки у тісному зв'язку її із суспільством, де визначаються ключові мотиви її поведінки.

Розвиток особистості може бути як позитивним, так і негативним. Рівень позитивного розвитку є прямо пропорційним мірі відповідальності людини перед іншими людьми.

ми, перед навколишнім середовищем, по відношенню до цінностей суспільства як історичних, так і культурних.

Отже, першочерговим завданням школи в процесі формування особистісних якостей учня є формування в останнього необхідності морального зростання, здійснювати моральні вчинки. Школа є тим інститутом, який із властивою йому системністю підходить до формування індивідуально-особистісних якостей. Тут учитель виступає носієм суспільних вимог і має в своєму арсеналі тактику та стратегію їх привиття. Разом із цим він є і першим поціновувачем рівня розвитку моральних якостей учнів на всіх етапах шкільного навчання.

При викладанні історії вчитель повинен турбуватися не лише про засвоєння предметних знань і відповідних їм умінь в учнів, але й про соціальну спрямованість навчання, формування моральних якостей, формуванні почуття відповідальності у тих, хто навчається.

У викладанні історії гарним помічником у цьому питанні виступає художня література. Серед усіх допоміжних засобів і форм навчання, серед усього переліку шкільних дисциплін, на думку автора, одне з найліпших місць займає художня література, з її широким вмістом образів і вчинків, прикладів і подій, з її словом, яке має таку ж потужну силу, як і колись давно. Як зазначає А. Моріон, художня література виконує низку важливих соціальних функцій, зберігаючи емоційні, моральні, естетичні цінності та ідеали епох, народів. Вона має свою специфіку ступеню суб'єктивності, індивідуальності позиції автора, та водночас, має багатоаспектну спрямованість у читацькій аудиторії [7].

Для визнання важливості використання художньої літератури на уроках історії згадаємо два найкрасномовніші приклади, які налаштують нас на цьому, навівши гранітні аргументи.

Першим прикладом є історія «розетського» каменю. Під час єгипетського походу Наполеона в 1799 р. поблизу м. Розетта було знайдено кам'яну табличку, яку потім дослідив Ж. Шампольон, і за допомогою неї зміг перекласти мову єгипетських ієрогліфів, мову, яку вважали навіть позбавленою фонем і, тому, неможливою для сучасного тлумачення [8, с. 14].

Наступний приклад це оповідь про легендарну троянську війну в поемі Гомера «Іліада». Аж до XIX ст. події, які через не одне століття потому описував «сліпий поет», вважали його вигадкою. Але маленькому хлопчикові, якому батько подарував книжку, де описувались легендарні постаті та їх не менш легендарні вчинки, здавалося, що все це – правда, марилося будь-що віднайти Трою та знайти її скарби. Цим хлопцем був Генріх Шліман, якому в 1873 р. після тривалих пошуків вдалося віднайти місце стародавньої цивілізації.

Загалом, художню літературу умовно поділяють на дві групи: 1) література досліджуваної епохи; 2) історична

белетристика. Перша група включає в себе твори, автори яких є безпосередніми очевидцями чи учасниками ключових подій. Це твори, які можна визначити документом епохи, де учень, разом із учителем, можуть бути дослідниками епохи. Як наголошує В. Власов, історичне джерело, як освітній засіб, чітко відповідає вітчизняній освітній парадигмі [2, с. 4]. До таких джерел, наприклад, можемо віднести «Повість временних літ», «Слово про закон і благодать», «Повчання...» Володимира Мономаха, якщо вивчаємо часи Русі-України. Коли нам цікава козацька доба, звернемо увагу на державницькі документи гетьманів, їхнє особисте листування чи огляд подій, описаних козацькими літописами.

Історична белетристика є результатом творчої діяльності авторів у пізніший час. Перед тим, як приступити до написання твору, його автор старанно аналізує всі доступні йому джерела, котрі описують дану подію у якомога ближчій часовій ретроспективі, критично аналізує їх. Допомогою тут можуть стати автобіографічні дані, мемуарна література тощо [8, с. 51]. До прикладів таких робіт можемо віднести «Володимир» В. Скляренка, «Я – Богдан» П. Загребельного, «Наполеон» О. Дюма.

Учитель історії в художній літературі знайде доброго помічника як у професійному зростанні, так і особистісному. Вміле використання художньої літератури на уроках історії, зацікавлення учнів власним предметом є гарним підґрунтям і в методичному зростанні вчителя. Яскравість та емоційність в літературному джерелі тісно торкається психіки слухача.

Учитель повинен володіти певним багажем знань з вікової психології. Як писав колись О. Пушкін у поемі «Євгеній Онегин», що кохання підвладний кожен вік, а мотивація до навчання при кожному віці є різною. Тому, перш за все, починати треба з уміння працювати з класом і його організувати, налагоджувати необхідну атмосферу.

Дитина повинна сприймати клас як свій колектив, де панує товариська атмосфера, справедливість і взаємоповага. Вчителю треба розуміти, що настанови педагога для учня повинні сприйматись як систематично діючі правила всього колективу, а їх виконання є умовою нормальної життєдіяльності. У цьому випадку виконання правил є формою колективної по своїй суті та змісту поведінки кожного окремого учня [4, с. 228].

Треба розуміти, що виховання завжди пов'язане з навчанням. Тут дитина фактично вперше починає займатися суспільно значущою та суспільно оцінювальною діяльністю, ефект якої є залежним не тільки від її змісту, але й від характеру її організації, проведення та оцінки її результатів. Процес навчання завжди повинен мати суспільний зміст, просякнутий мораллю та взаємоповагою, насичений ціннісними орієнтирами.

На своїх заняттях учитель історії повинен формувати в учня відповідальну поведінку, відповідальне відношен-

ня до виконуваної справи. Треба піклуватись про спосіб реалізації відповідальної поведінки дитини.

Відносини з учителем стають центром в житті дитини. Вчитель – учень, це трансформація союзу дитина – суспільство, тому звертаємо увагу на стиль своєї професійної діяльності по відношенню до учня.

На жаль, ще багато вчителів використовують авторитарний стиль відносин. Можливо, це можна пояснити тим, що менш за інші стилі (співпраця, демократичність, товариськість тощо) потребують професійних умінь від учителя. Ще в кінці XVII ст. Дж. Локк писав, що вчителю легше командувати, ніж учити. Педагог повинен знати, що між учителем та учнем повинне існувати реальне співробітництво, партнерство. Але при цьому керуюча роль повинна бути лише за педагогом. Без допомоги вчителя учні не зможуть, наприклад, трансформувати в своє розуміння глибину та трагічність людських відносин епохи середини XIX ст. в Україні за твором «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного. Самостійний поступ залишить учня на поверхні предмета засвоєння.

Успішне навчання потребує співпраці дитини не тільки з учителем, але й з іншими учнями-однолітками. Дослідження В. Рубцова, Г. Цукерман показали, що співпраця учнів з однолітками є пліднішою, ніж індивідуальна діяльність. Якість засвоєного є кращою [8, с. 160]. Кооперація учнів в роботі сприяє кращому засвоєнню матеріалу та формуванню контрольних оцінювальних суджень, які є важливими в засвоєнні історії зокрема.

Спираючись на дослідження І. Чорнух, визначимо основні прийоми роботи з художньою літературою на уроці історії. По-перше, це включення положень твору до оповіді вчителя, але не в сенсі цитування, а як елемент красномовного викладу. По-друге, це стислий переказ художнього твору. По-третє, використання коротких віршованих цитат, які повинні легко сприйматися та запам'ятовуватися. По-четверте, використовувати уривки з твору, що не лише будуть окрасою викладу, але й стануть гарним стимулом дочитати книгу повністю [13, с. 240].

Новітня педагогіка пропонує робити один із головних акцентів у навчанні на проблемі розвитку критичного мислення. Історія якраз є одним із тих предметів, які є базисом для розвитку критичного мислення. Художня література на уроках історії є одним з допоміжних прийомів формування таких якостей мислення в школяра. Треба акцентувати на тому, що питання критичного мислення не треба вважати лише однополярним напрямком при формуванні суджень. Вивчення історії в сучасній школі означає існування полівекторності підходів до проблематики предмета обговорення. Повинні висвітлюватись всі думки, всі аргументи та фактаж.

Відштовхуючись від дослідження О. Пометун [11], робимо висновок, що при використанні художньої літератури

на уроці треба, перш за все, зробити попередньо правильну структуру уроку з поділом її на вступну, основну та підсумкову частини. Автор вважає, що при вступі використання художньої літератури є найдоцільнішим. Вчитель історії повинен знати, що використання яскравих художніх образів висвітлення історичних подій є дієвим викликом (за О. Пометун) та поштовхом до активізації розумової діяльності та мотивації навчання [10].

Доречним є метод художньо-літературного ілюстрування. Так, витяг зі Статуту Львівської братської школи на початку уроку буде гарним прикладом стимуляції навчальної діяльності при вивченні рівня розвитку освіти на території українських земель на початку XVI ст. А вірш М. Лермонтова «Ты мог быть лучшим королём...» допоможе сформувати особистісне ставлення до Луї Філіпа як ліберального самодержця при вивченні історії Франції другої чверті XIX ст.:

Ты мог быть лучшим королём,
Ты не хотел. Ты полагал
Народ унизить под ярмом.
Но ты французов не узнал!
Есть суд земной и для царей.
Провозгласил он твой конец;
С дрожащей головы твоей
Ты в бегстве уронил венец...

Але, при цьому треба зважати, що емоційно достатнішими та краще запам'ятовуються короткі цитування:

«...А за столом... ремні хрестами... / Крізь цигарковий дим-туман / блесить таємними очами, / немов турецький ятаган, / блесить холодными очами... / Сказать?.. Ну ясно. Це ж... Махно. / В лице янтарными очами – / лице не голене давно...» (В. Сосюра).

При використанні художніх образів на уроках історії треба намагатись надавати більшої роботи учням при формуванні оцінкових суджень. Це формує значний фундамент для отримання нових знань [6, с. 30].

Для розвитку критичного мислення під час основної частини уроку з використанням художньої літератури, як допоміжного засобу, вчитель історії може використати останню як засіб формування власного ставлення учнів до ключових подій, явищ чи особистостей, які досліджуються. Так, при вивченні подій селянської війни 1773–1775 рр. в Російській імперії можна використати описаний О. Пушкіним у творі «Капитанская дочка» художній портрет особистості О. Пугачова та його роль у згадуваних подіях:

«...Наружность его показалась мне замечательна: он был лет сорока, росту среднего, худощав и широкоплеч. В чёрной бороде его показывалась проседь; живые большие глаза так и бегали. Лицо его имело выражение довольно приятное, но плутовское. Волоса были обстрижены в кружок; на нём был оборванный армяк и татарские шаровары...».

«...На нём был красный казацкий кафтан, обшитый галунами. Высокая соболья шапка с золотыми кистями была надвинута на его сверкающие глаза...».

Як описує свого героя у листі до Д. Давидова сам автор: «...Вот мой Пугач – при первом взгляде. Он виден: плут, казак прямой! В передовом своём отряде. Урядник был бы он лихой...».

Також при висвітленні матеріалу основної частини для емоційнішого ефекту можна використовувати наочні відео- чи фотообрази, що допоможуть краще закріпити новий матеріал. Також тут можна спиратися на такі методи роботи з творами художньої літератури: метод посилання на твір, комбінований метод, аналіз уривків, художньо-літературне ілюстрування, ремарка вчителя з приводу переказаного чи зачитаного уривку.

Результатом підсумкової частини уроку повинна бути рефлексія. Художній образ може бути використаний тут як післямова, як результат утвердження якої-небудь думки чи допоможе сформувати риторичність при висвітленні кінцевого висновку. Так, невмерущі рядки «Заповіту» Т. Шевченка можуть використовуватись при вивченні питань прагнень здобуття незалежності України в різні історичні періоди чи в контексті т. зв. «нейтралізованого історизму», де головним виступає емоція.

Допоміжними прийомами розвитку критичного мислення при використанні художньої літератури на уроках історії можуть слугувати такі: асоціації, метод «Пресс», мозковий штурм, робота в парах, використання кластерів, читання з маркуванням, читання із зупинками, робота в групах тощо.

Необхідно знати, що твори чи історичні джерела краще використовувати так, як здійснювати їх добір. Треба критично оцінювати літературні джерела у плані їх авторського суб'єктивізму. У цьому контексті П. Загребельний вважав найстрашнішим цілеспрямоване замовчування з боку автора чогось в описуваних подіях.

На думку автора, при доборі художньої літератури вчитель повинен чітко слідувати основним критеріям: по-перше, обрана література повинна відповідати вимогам державних програм навчальної діяльності та відображати зміст та завдання історичної освіти; по-друге, вона повинна бути морально та етично «чистою» по відношенню до об'єкта використання; по-третє, художня література повинна нести виховну та суспільно-ціннісну спрямованість; по-четверте, вона повинна спонукати розвиток образного мислення та стимулювати навчальну діяльність; по-п'яте, література на уроці повинна бути доступною до розуміння учнем відповідно до його вікової характеристики; по-шосте, літературний твір треба використовувати методично доцільно. Так, знайомий учням текст краще побіжно використовувати при актуалізації знань, а новий текст при висвітленні положень з основної частини уроку.

Учитель історії повинен уміти пояснити учневі важливість ролі художнього образу, художнього мислення та художньої творчості в літературі.

Аналізуючи художній твір, важливо вміти підкреслювати авторську позицію, виокремлювати емоційно-логічну природу художнього образу, відчувати своєрідність утілення національного та загальнолюдського, суспільного та індивідуального [12, с. 18].

Важливим елементом використання художньої літератури є її виразне читання на уроці. Це сприяє формуванню яскравих образів в уяві та справляє позитивний вплив на навчальну діяльність учня.

Художня література є гарним допоміжним інструментарієм у викладанні історії. Відштовхуючись від думки дослідниці Л. де Бівар Блек, сучасне покоління учнів більш схильне до образного мислення, це покоління образу [3, с. 9]. Так як візуальні джерела допомагають учителю історії формувати образність мислення, то, на думку автора, художня література здатна додати до цієї образності більшу рельєфність та глибину. Почуте художнє слово формує не поставлену картину, як це робить відеоджерело, а стимулює збудження власної думки у споглядача. Воно може ініціювати формування великого навчального потенціалу.

Висновки. Учитель історії, як головний ініціатор мисленнєвої діяльності на уроці, завжди повинен відштовхуватись від того, що кожен учень на уроці є рівноправним учасником навчання і йому притаманні індивідуальні особливості як фізіологічні, так і психологічні.

Наступним викликом до професійних компетенцій учителя виступають вимоги оптимальної роботи з класом. На думку автора, вікова психологія є гарним помічником у цій роботі.

Учитель одним зі своїх основних завдань повинен вважати стимулювання розвитку критичного мислення на своїх уроках. Одним із найдієвіших помічників у цьому процесі є художня література, як літературні джерела, так і белетристика. Щоб мета використання такого засобу була виправдана, необхідно уважно відбирати фрагменти літератури, зважаючи на питання їхньої доцільності, відповідності принципам моральності та історизму. Тут, художня література при поставлених цілях може бути дієвішим помічником, ніж відеоспоглядання.

Художня література є ефективним засобом пізнання історичних реалій. Використання художньої літератури на уроках історії є одним із вагомих методичних засобів при вирішенні поставлених учителем освітніх проблем, таких як: формування учнівського світогляду та базових теоретичних положень з курсу; вміння учнем глибше та конкретніше викласти базовий матеріал курсу; формування ідеалів людських чеснот [5, с. 9].

Науковець І. Бутенко зазначає, що використання літературних художніх засобів на уроках історії підвищує

рівень засвоєння навчального матеріалу на 20–25% [1, с. 431].

У сучасному освітньому середовищі художнє слово продовжує залишатись потужним і дієвим засобом подорожей у минуле та може бути використаним як непоганий помічник у проектуванні майбутнього. Пізнавальне, виховне та методичне значення в процесі викладання історії є великим і безапеляційним.

Список використаних джерел

1. Бутенко И. А. Мастер-класс «Интегративный подход в преподавании истории, обществознания и литературы». *Научный альманах*. 2015. № 8. С. 428–432.
2. Власов В. Историчне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії? *Історія в школах України*. 2009. № 4. С. 3–8.
3. Де Бівар Блек Л. Працюючи з візуальними джерелами. *Історія і суспільствознавство*. 2012. № 1. С. 8–10.
4. Еграшкина М. В. Изучение темы «Литература и искусство начала XX в. на уроках истории». *Преподавание истории и обществознания в школе*. 2005. № 4. С. 44–45.
5. Коляда І. А., Загребельна Н. І., Порало Н. Д. Історія України (1914-1939) в художньо-літературних образах. Методика : навч. посіб. Київ : Арістей, 2004. 272 с.
6. Могорита В. М. Використання фрагментів художньої літератури на уроках історії. *Історія і суспільствознавство*. 2011. № 3. С. 29–33.
7. Морион А. Роль художественной литературы на уроках истории. *Парнас*. 2015. URL : <http://parnasse.ru/prose/essay/history/rol-hudozhestvenoi-literatury-na-urokah-istori.html>
8. Мороз П. В. Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України : метод. посіб. Київ : Педагогічна думка, 2012. 128 с.
9. Москалик Г. Ф. Філософська парадигма модернізації освіти в умовах інформаційно-комунікативного середовища : монографія. Кременчук : Християнська Зоря, 2014. 328 с.
10. Пометун О. І. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії. *Історія і суспільствознавство*. 2012. № 1. С. 3–7.
11. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2005. 328 с.
12. Ситченко А. Тенденції розвитку методичної думки про аналіз художнього твору. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2006. № 4. С. 17–21.
13. Чернух И. Н. Приёмы использования художественной литературы на уроке истории в начальных классах. *Теория и практика образования в современном мире : материалы междунауч. конф.*, (г. Санкт-Петербург, февр. 2012 г.). Санкт-Петербург, 2012. С. 239–241.

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 20.04.2019

Шутов Дмитрий. Использование художественных произведений на уроках истории как способ формирования компетенции учителя истории.

А Определены основные принципы работы с художественной литературой на уроках истории в контексте роста профессионального уровня учителя. Выделены психологические особенности подготовительной работы с классом в учебно-воспитательной деятельности в процессе преподавания истории. Обоснована важность использования фрагментов художественной литературы для развития критического мышления у учеников.

Ключевые слова: критическое мышление; художественная литература; возрастная психология

Shutov Dmytro. Art Works at the History Lessons as Mean of Formation of History Teacher's Competence.

S The basic principles of working with fiction at history lessons in the context of improving of the teacher's professional level are described. The psychological features of the preparatory work with the students in the process of teaching history are highlighted. The importance of the use of fragments of fiction for the development of critical thinking of students is given.

Key words: motivation; types of reasons educating; dangerous behavior

Шутов Дмитро Олександрович, аспірант Кременчуцького національного університету імені М. В. Остроградського, вчитель історії гімназії №27 м. Кременчука

E-mail: shutovkremen@gmail.com